

Н.М. Борсук (БрДТУ, Брэст)

**САМАБЫТНАЯ БЕЛАРУСКАЯ ДУША
НА РАЗДАРОЖЖЫ ГІСТОРЫІ
(ПА РАМАНЕ У.В. ГНІЛАМЁДАВА “ВАЛОШКІ НА МЯЖЫ”)**

Тэма Заходняй Беларусі ў літаратуры не новая. Да яе спрычыніліся М. Танк, Я. Брыль, П. Пестрак, А. Бутэвіч і многія іншыя. У. Гніламёдаў знаходзіць свой падыход, меру праўдзівасці і рэалізму ў адлюстраванні жыцця заходнікаў. У рамане “Валошкі на мяжы” наш зямляк пранікнёна расказвае аб духоўнай еднасці чалавека з яго вытокамі, лучнасці з бацькоўскай зямлёй. Письменнік ненавязліва прыводзіць нас да думкі, што менавіта ў родных мясцінах кожны набывае сілу, духоўную моц, здароўе, нацяляецца энергіяй, аптымізмам.

Дасведчаная Еўропа добра ведае імя У. Гніламёдава як літаратуразнаўцы, грамадскага дзеяча. Сёння Уладзімір Васільевіч належыць да ліку тых, хтоне толькі з мастацкай вытанчанасцю, глыбокім веданнем сялянскай філасофіі, павагай і гонарам раскрыў праўду жыцця беларускага люду ў міжваеннае дзесяцігоддзе ва ўмовах польскага санацыйнага рэжыму, але і сканцэнтраванай пільнай увагу на адлюстраванні самабытнасці роднага краю.

Кожнае свята, якое згадваецца на старонках кнігі “Валошкі на мяжы”, намалювана яркімі фарбамі. Нельга не захапіцца духоўнай прыгажосцю землякоў аўтара рамана.

З даўніх часоў на радзіме письменніка захаваўся звычай на Ражство хадзіць з “гвяздай”. Са старонак кнігі “Валошкі на мяжы” чытач даведваецца, як ладзілі “гвязду” юнакі і падлеткі, як качалі з воску свечкі, хто з вяскоўцаў меў ганаровае права несці “гвязду”, быць за скарбніка. “Бралі старое рэшата, прыладжвалі да яго па ўсёй акружнасці “рогі”, зробленыя з палачак, прымацоўвалі да “рогаў” кутасы. Атрымліваўся як бы шкілет “гвязды”, які аклейвалі рознакаляровай паперай і паднімалі на чаранок. Унутры ставілі свечку і, падышоўшы да акна, каб павіншаваць гаспадароў з Ражствам Хрыстовым, запальвалі яе” [1, с. 116]. У тэксце рамана письменнік уводзіць знаёмыя з дзяцінства песні, якія на свята надзей і спадзяванняў на лепшае, спявалі аднавяскоўцы: “Я з сумой хадзіла”, “Неба, земля, неба, земля ньяня таржаствуюць...”, пра цара Герода:

А Герод – злыдзень,
Лукава сэрца,
Паўсюль шукае
Хрыста-младзенца.

Камянеччына – састаўная частка Берасцейска-Пінскага Палесся, адметнага рэгіёна ў славянскім свеце. Безумоўна, характар беларуса гэтага рэгіёна складваўся пад уплывам прыроды Палесся, якая фарміравала адметнае светаадчуванне палешукоў. З дзяцінства падлетак засвойваў народны погляд на свет прыроды, у якім шмат чаго было ад паганства, калі чалавек успрымаў сябе маленькай часцінкай свету: “Язычнік я. Другой не маю веры”, – сцвярджае наш сучаснік, зямляк, паэт М. Пракаповіч.

Будучы падлеткам, Уладзімір Васільевіч быў далучаны да ўсяго, што адбывалася наўкола. Усё яго радавала. Невыпадкова У. Гніламёдаў на старонках рамана не проста згадвае паганскі звычай, вядомы ў прускаўцаў пад назваю “гагатуха”, але паэтызуе яго. У іншых месцах гэты звычай вядомы пад назваю Шчодры вечар. Пісьменнік падрабязна апісвае знешні выгляд прускаўцаў у ноч перад Старым Новым годам. “Хлопцы паапаналі навыварат кажухі, на твары прыладзілі маскі, вусы і бароды. Асабліва добра атрымалася ў Сяргея Сталетніка – ён начапіў маску казы і да таго ж ухітрыўся махаць прыробленым ззаду хвостом. Вася Кужаль зрабіў сабе з морквы доўгі чырвоны нос – як у бусла. Хвядзюшка Шпунт прыладзіў на галаве казліныя рогі” [1, с. 118]. Як бачна, вусная народная творчасць – найважнейшая частка духоўнай культуры народа – надзвычай добра захавалася ў актыўным бытаванні нашага сучасніка. Згаданую ў творы шчадроўку можна пачуць і сёння, дарэчы, не толькі на Камянеччыне:

Дзе каза ходзіць –
Там жыта родзіць.
Дзе каза хвостом, –
Там жыта кустом!
Дзе каза нагою, –
Там жыта трубою!

Не марудзячы, гаспадар частаваў хлопцаў і дзяўчат салам, хлебам. Відаць, шчадроўка прыйшлася гаспадару да душы.

Радзі, Божа, жыта на новае літа,
Га-га-туш-ка! –

у знак удзячнасці спявала моладзь.

З псіхалагічнай дакладнасцю У. Гніламёдаў апісвае паводзіны маладых людзей у адносінах да сквапных гаспадароў падчас свята. Трапіўшы на падворак Трахіма Хлябіча, хлопцы ўсцягнулі на хлёў санкі-дваяны, а комін заткнулі саломай. Ад Оргія Відэркі да Гамона сцежку попелам высыпалі – з намёкам на тое, што быццам бы Оргій ноччу хадзіў да Гамонавай Матроны.

Раман У. Гніламёдава ўяўляецца нам цікавым і важным дакументам эпохі: па творы можна прасачыць гісторыю духоўнага жыцця народа. Знаходзячыся на перакрываванні шляхоў зносін, на мяжы духоўнага

разлому, нашы продкі вымушаны былі не толькі пераадольваць безліч сацыяльна-эканамічных, палітычных і духоўных выпрабаванняў, але і выпрацоўваць неабходны ўзровень жыццядзейнасці, што, зразумела, фарміравала генетычна-каштоўнасны і інтэлектуальны патэнцыял беларуса. На думку пісьменніка, не апошнюю ролю ў гэтым напрамку адыграў Вялікі пост – “час духоўнага цверазення, “уборкі душы”, пакаяння і выратавання” [1, с. 129], як характарызавала пост мясцовае насельніцтва. “Прускаўцы, – піша Уладзімір Васільевіч, – у большасці сваёй пасты саблюдалі: Пятроўка, Спасоўка, Піліпаўка і Вялікі пост”.

У.В. Гніламёдаў з павагаю і гонарам за аднавяскоўцаў расказвае, як яны рыхтаваліся да важнага этапу ў сваім жыцці – этапу духоўнага ачышчэння. “Перад пастом, у запусты, жыхары вёсак звычайна куплялі алей – сланечнікавы або канапляны, селядцы, лёк. Любімая прускаўская страва ў гэты час – пражанае канаплянае насенне, перацёртае ў драўлянай ступе, у яго мачалі гарачую, вараную ў мундзірах бульбу, запіваючы квасам або вадой, у якой яна варылася. У пашане быў вараны гарох з халадніком, галкі з алеем, грэцкая і прасяная кашы. Спажывалі садавіну і гародніну, сушаныя грыбы і ягады, поўнасцю адмовіўшыся ад мяса і сала, а таксама ад малака. Папулярны быў кісель з белага аўса” [1, с. 129].

У час посту праваслаўныя спавядаліся, прычашчаліся, танцаў не ладзілі, пралі лён, каноплі, воўну, дралі пер’е на падушкі. У хаты ўцягвалі матавілы ды кросны, сукалі цэўкі і ткалі палатно да Вербнай нядзелі, якое канчаткова апрацоўвалі летам. Танчэйшае выкарыстоўвалі на сарочкі, спадніцы, блузкі, нагавіцы, таўсцейшае – на вопратку. З воўны ткалі дываны.

Перад Вербніцай вяскоўцы прыбіраліся ў хаце: выкідалі на падвор’е калаўроткі ды кросны, беглі на поплаў, ламалі вербныя галінкі ды прыбіралі іх стужкамі. “У спалучэнні зелені і чырвані была свая прыгажосць, навізна, святочнасць моманту” [1, с. 130], – з замілаваннем успамінае Уладзімір Васільевіч і ў чарговы раз заглябляецца ў бясконца багатае мінулае нашых продкаў. Пісьменнік узгадвае, як свянцілі ў царкве вербныя галінкі, а потым маці, бабуля лёгенька білі яго галінкамі па плячах, спіне, прыпяваючы:

Вярба б’е, не я б’ю,
 За тыдзень – Вялікдзень.
 Будзь здарова, як карова,
 Будзь паслушна, як цяля,
 Будзь высока, як вярба,
 Будзь багата, як у пана хата.

Даверліва-адкрытай, пранікнёна-шчырай інтанацыяй прасякнуты старонкі кнігі, якія ўбіраюць у сябе ўспаміны дзяцінства, як юнакі паднімаліся на царкоўную званіцу, каб апавясціць усёй акрузе аб

уваскрэсенні Хрыста. Апісанне традыцыйнай прускаўскай забавы – біцца як – не пакідае абыякавым ніводнага чытача. “У кожнага ў кішэні – не адно, а некалькі... Мацавалі яечка на зубах, прыслухоўваліся, як яно “сакарыць”. Калі тонка “сакарыць” – значыць моцнае... Адзін трымаў сваё яечка наском уверх, другі павінен быў па ім біць. Умова вядомая: чыё будзе пабіта, той аддае яго пераможцу, які выйграў. Жалезны закон гульні” [1, с. 135]. Самым моцным яйкам лічыўся “зносак” – першае яйка, што знесла маладая курачка. З такім яйкам біцца асцерагаліся.

Паглыбленне пісьменніка ў фальклорную стыхію вяселля адбываецца праз рознааспектнае засваенне ідэйна-эстэтычнага зместу ланцужка падзей, з якіх складаецца вяселле ў Прусы – допытаў, сватоў, запоінаў, ладоў, дзявочага вечара, каравая, шлюбу ў царкве, вясельнай бяседы ў маладой і маладога.

Ад аўтара рамана “Валошкі на мяжы” чытач даведаўся, што ў сваты было прынята выпраўляцца ўдваіх у сераду, адтрымаўшы напярэдадні згоду бацькоў нявесты. Па перакананні прускаўцаў, важныя справы робяцца ў вузкім коле і менавіта ў сераду, бо, як кужуць на радзіме У.В. Гніламёдава, панядзелак – цяжкі дзень, а ў аўторак – аб’едзеш дзявок сорак. Важным момантам у рытуале сватання з’яўляецца бэлёк. “Гэта тоўстае бярвяно, пакладзенае зверху ўпапярок хаты, на ім ляжала столь. Бэлёк як бы дзяліў хату папалам і з’яўляўся мяжой паміж дзвярыма і сталом, што стаяў у куце пад абразамі, і гэта быў вельмі важны момант у рытуале сватання, ён азначаў, што бацькі гатовыя весці размову па сутнасці” [1, с. 383].

У рытуале вячання таксама ўсё мела сэнс, у тым ліку і хаджэнне маладых вакол аналя з перавязанымі ручніком рукамі, каб венчаныя захавалі вернасць адно аднаму да самай смерці; і кавалак палатна, падсцеленага пад ногі падчас вячання ў царкве, каб багатыя былі.

Па традыцыі вясельнае застолле пачыналася ў хаце нявесты з выкупу маладой, госці рассяджваліся згодна вясковаму звычайу: халастыя хлопцы – з левага боку, жанатыя – з правага. Дзяльба караваю, які спяклі каравайніцы – замужнія жанчыны, сяброўкі маладой, суправаджалася жартоўнымі пажаданнямі: “Авечкаю перапівваю, / Каб жылі, як у раю!..”; “Перапіваю рабою свіннёю, / Каб згодна жылі між сабою!”; “Кладу белы грошы, / Каб дзеці былі харошы!”

У.В. Гніламёдаў звяртае ўвагу чытача на тое, як шчырая, светлая душа беларуса чуйна рэагуе на рознага роду забабоны, прыкметы. Паводле прускаўскіх прымхаў, на месяц нельга паказваць пальцам: “Свеціць – хай свеціць. Праўда, святло нейкае невясёлае, як бы мёртвае. Не дзіва, што жывое пад гэтым святлом ператвараецца ў застыглае, соннае, нежывое. Нікога не відаць! Краты пахаваліся ў норках, а людзі – у хатах! Спяць,

займаюцца каханнем, сняць сны, а заўтра зноў пачнуць сваю штодзённую – без пачатку і канца – работу” [1, с. 89].

Свае традыцыі, прыкметы існавалі і ў павітухі: “Бачыш, пятакча ў яго якая выгнутая! – жыць будзе доўга”. Пупавіну, якая адвальвалася ў малага прыкладна на пяты дзень, маці з бабуляю закапвалі ў глыбіні двара пад дрэвам. Абгрунтавана выбіралі кума: каб добры быў, абаронца, настаўнік, заможны. Невыпадкова сярод прускаўцаў была распаўсюджана прымаўка: “Сыр не закуска, кум не сваяк”. На Грамніцы мясцовыя пчалары стукалі ў вулей, каб упэўніцца, ці жывыя пчолы. Такім чынам, у шанаванні і захаванні традыцый бацькоўскай зямлі У. Гніламедаў бачыць духоўнае выратаванне і ўзвышэнне нас як людской супольнасці, каб існаваць годна, прыгожа, у суладнасці з сабой і светам, у гармоніі мінуўшчыны з цяперашнім жыццём.

Шмат характава і глыбокага зместу, святла і горычы, трывогі і радасці закладзена ў народнай песні. Кажуць, беларуская песня сумная. Думаецца, сум ішоў ад тутгі па светлай долі (“Ідзеш, дзіцятко, / У чужыя людзі. / Лягай пазенька-о, / Уставай раненька, / Кланяйся нізенька...”). Але не адзін лірычны сум нясе беларуская песня, яна мае многа іскрыстага гумару, здаровага вясёлага смеху (“Заганяйце цяляня, / Няхай не брыкае, / Ажانیце гультая, / Няхай жонку мае...”), чудаўных дыялогі, спакойныя інтанацыі. Гэтымі адметнасцямі перасыпаны вясельныя песні (“Матулько, татулько, / Чаму не выходзіш хутко? / Чаму мяне не вітаеш? / Чаму мяне не пытаеш?..” // “Зачым вам, дзедзі, / Хлеба і солі, / Шчасця і долі!”). Песня ахоплівае ўсе бакі побыту чалавека: і цяжкую працу, і маладую шчырасць кахання (“Ой, чыя то хата, / Ой, чыя то вішня, / Ой, чыя дзяўчына / На вуліцу выйшла?.. / Кавалёва хата, / Кавалёва вішня, / Кавалёва доня / На вуліцу выйшла”), і глыбокія грамадскія пачуцці (“На “крэсах” ёсць дамы бальшыя, / У іх засядае панскі трон, / Но пападзісь туды, няшчасны, / Так будзеш жыцні ты лішон”), і цеплыню мацярынскай любові (“Люлі, люлі, люлі, / Пайшоў кот на гулі, / Адмарозіў лапкі, / Прыйшоў грэцца ў хатку...”). Песні добра ведалі і маладыя людзі, і прадстаўнікі старэйшага пакалення, выконвалі іх з асаблівым імпэтам, хутка знаходзіўся той, хто гатовы быў падыграць на музычным інструменце: гармоніку, гітары, скрыпцы, цытры. “Міша патроху акампанаваў на цытры, кранаючы струны адразу ўсёй далонню. Атрымлівалася так, што ўсё было дарэчы і на сваім месцы. У некаторых выціскаліся з вачэй слёзы” [1, с. 143]. “Час рухаўся, увасабляючыся ў падзеях – вялікіх і дробных, радасных і змрочных, камічных і трагічных” [1, с. 151], – чытаем на старонках рамана. Письменнік падмацоўвае выказаную думку нават у змесце песеннай творчасці заходніка. У Прусцы добра ведалі і любілі спяваць песню пра далёкую Канаду: “Амэрыка любя-а, / Амэрыка міла-а... / Чаму ж ты,

Амэрыка, / Мiane загубіла-а?..” “Журавейкі” бадзёра распявалі вайскоўцы ў польскім войску: “Шволежэры рушон у поле – / По маёнткі на Подоле...” // Ланцэ до бою, шаблі ў длонь – / Большэвіка гонь, гонь, гонь!” Пасля аб’яднання беларускага народа ў адзінай дзяржаве ўсё часцей чулася на Камянецчыне руская песня: чырвонаармейская калона заўжды спявала галасіста і неяк па-асабліваму разняволена: “Мы идём за великую Родину / Нашим братьям по классу помочь. / Каждый шаг, нашей армией пройденный, / Прогоняет зловещую ночь!”

Раман чытаецца на адным дыханні. Нічога лішняга ў творы. Письменнік адчувае пах, цяпло Бацькаўшчыны, нутраны стрыжань слова: “чуні” (абутак з выкінутых аўтамабільных “апонаў” са слядамі пратэктара на падэшве), адсюль прымаўка “кожны беларус меў свой аўтобус”; “славоўкі” (нужнікі) – у гонар міністра ўнутраных спраў генерала Славой-Складоўскага, які распарадзіўся, каб пры кожнай хаце быў нужнік; “выпустак” (цяля, якое ўпершыню ішло ў поле са статкам); “марыканец” (чалавек, які нейкі час жыў і працаваў у Амерыцы); “зносак” (першае яйка, што знесла маладая курачка); “карват” (гальштук); “курдупель” (ужываюць з мэтаю абразіць чалавека); “кветка” (момант у будаўніцтве); “кнышы” (ватрушкі з тварагом і макам); “пустадомак” (чалавек, які не мае дома); “карчоўка” (напой, які гнаў гаспадар у алышыне, у карчах); “памлодыя” (дружкі на вяселлі); “кавалерка” (брама, збітая з жэрдак, месца для выкупа нявесты), “жырыло” (багна, дзе б’юць крыніцы) і г.д. Многія словы жыхары Камянецчыны вымаўлялі на мясцовы манер, цвёрда, напрыклад: “сэнатар”, “мэд”.

Памятаючы аб вытоках, застаючыся верным ім, У. Гніламёдаў адначасова кідае позірк на усё чалавецтва. З Камянецчыны сапраўды быў бачны цэлы свет. Савецкая ўлада на заходніх землях (“крэсы ўсходнія”) усталявалася амаль на 20 гадоў пазней, чым на ўсходніх. Па гэтай прычыне ў заходнім рэгіёне пазней пачалася калектывізацыя, абезземельванне селяніна, а значыць і слабей была падкошана аснова годнасці асобы. Больш выразна выяўляецца ў характары заходнікаў адданасць працы, зямлі, сваяцтву. Заходнікі, як сцвярджаў У. Калеснік, “маюць гаспадарчую псіхалогію” [2, с. 149]. І ў гэтым мы схільны бачыць вытокі мудрасці “народа-філосафа”.

Мова рамана У. Гніламёдава зьяе самацветамі, лаканічнымі іскрынкамі ўсіх колераў і адценняў. Пры дапамозе прыказак, прымавак, фразеалагізмаў жыхары Камянецчыны, героі твора “Валошкі на мяжы”, з найбольшай выразнасцю выказваць свае думкі, перакананні, выяўляюць характар, прыметы беларускага побыту, прыроды, надаюць маўленню маляўнічасць і вобразнасць: “маўчаў, як вады ў рот набраўшы”; “жывот да спіны прырос”; “выконваць у адпаведнасці з літарай Статута”; “куры ўжо

даўно пайшлі на седала”; “я папярод бацькі ў пекла не сунуся”; “знайсці іголку ў стозе сена”; “раніца мудрэй за вечар”; “прапаў, як Куцелаў у Парыжы”; “мяне на мякіне не правядзеш”; “жаўранак прылятае на праталіну, шпак на прагаліну, жораў з цяплом, а ластаўка з лістом”; “пачувалі сябе, як рыба ў вадзе”; “Як справа?” – “Справа, як злева”; “і смех і гора”; “каб іх гром ляснуў! Ні дна ім, ні пакрышкі”; “каб ты з таго воза ў калюжу зваліўся ды ўтапіўся”; “сказаў як звязаў”; “такі і з-пад сучкі яйца дастане!”; “ажаніцца – не ўпасці: не ўстанеш і не атрасешся”; “што кажух – то не вата, а што капуста – то не гарбата”; “хвалі дзень вечарам, а дзяўчыну замужам”; “у сваёй хаце і качарга маці”; “хата па дарозе – госьц на парозе”; “калі шчасце, дык і з мяшка вылезеш”; “што мае пачатак, то павінна мець і канец”; “цікаваць – першы крок ў пекла”; “калі не рухацца, нашто ж тады жыць?”; “голад не цётка”; “зла злом не пераможаш”; “шляхта палое – хлопцы прагуоць” і г.д.

Бясспрэчна, менталітэт заходнікаў вызначаецца сітуацыяй памежжа, пагранічча, пераходнасці, а стан яго душы можна ахарактарызаваць, як “стан чуйнай няўстойлівасці” (паводле М. Мішчанчука). Гэтая думка, на наш погляд, сімвалічна адбілася ў назве твора – “Валожкі на мяжы”: самабытная беларуская душа на раздарожжы гісторыі.

Жыццё на “крэсах” знайшло адбітак і ў мове мясцовага насельніцтва: “зелёнэ вуха” (у польскім войску зняважліва называлі салдат-першагодкаў); “журавейкі” (прыпеўкі ў польскім войску); “век наш круткі, выпіемо вудкі”; “што залішне, то не здрова” (польскія прымаўкі) і інш.

У.В. Гніламёдаў выразна паказаў, як з прыходам Саветаў у маўленне вяскоўцаў уваходзяць скарачэнні слоў: “учміл” (участковы міліцыянер); назіраюцца змены ў назвах вуліц, гарадоў, уласных прозвішчаў, у вымаўленні слоў на расейскі манер, у манеры апранацца: вуліцы Пралетарская (раней Ганчарная), Чырвонаармейская (раней Польная), Пляц Волі (Базарная плошча), горад Камянец (Камянец-Літоўск); Фёкла Кужаль, убачыўшы людзей з Усходу, выбегла на гасцінец, завязаўшы хусцінку “па-руску” – з вузлом над ілбом; з’яўляюцца новыя паняцці: “шарваркі” (павіннасць па добраўпарадкаванні дарог), “казэр” (контррэвалюцыянер), “васточнік”, “блат” і інш.

Адносіны мясцовага насельніцтва да “васточнікаў”, да якіх у берасцейцаў не было даверу, зафіксаваны ў мудрых азначэннях герояў рамана: “За што бароліся, на тое і напароліся”; ходзіць па вёсках “чырвоная мятла”; “Адзін і той жа месяц, – філасофскі разважаў Восіп, – і дні стаяць амаль што побач – першае і трэцяе чысло, – а якая розніца! Нешта зусім супрацьлеглае: было адно, а стала другое!” [1, с. 500]; “Не так шкада тых недаатрыманых грошай (пенсію даваць Лявону Кужалю прыпынілі), як крыўдна за насмешку”.

Раман У. Гніламёдава “Валошкі на мяжы”, як і папярэднія яго творы, мае сапраўдны мастакоўскі поспех. Гэта аб’ектыўна, бо пісьменнік гаворыць ад імя свайго пакалення – пакалення трыццатых гадоў, якое ўзгадалася ў вёсцы, жыло ў гармоніі з навакольным светам, адкрыта, даверліва. Як тут не згадаць, што менавіта фальклор з’явіўся першай пазычнай школай многіх выдатных пісьменнікаў: В. Дуніна-Марцінкевіча, Ф. Багушэвіча, Я. Лучыны, А. Гурыновіча, М. Багдановіча, Я. Купалы, Я. Коласа і многіх іншых вядомых беларускіх пазтаў і прэзаікаў. Аналізуючы раман У. Гніламёдава, мы па праву можам сцвярджаць, штокаштоўнасці традыцыйнай народнай культуры – асноватворныя і ідэйна значныя для сталення пісьменніка-раманіста. Як адзначае У. Конан, “ён (фальклор) быў на пачатку мастацкай культуры чалавецтва” [3, с. 27], у тым ліку, пагадзіцеся, і на пачатку творчага шляху нашага земляка.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Гніламёдаў, У. В. Валошкі на мяжы : раман / У. В. Гніламёдаў. – Мінск : Маст. літ., 2014. – 574 с.
2. Калеснік, У. А. Усё чалавечае / У. А. Калеснік. – Мінск : Маст. літ., 1993. – 381 с.
3. Конан, У. Ля вытокаў самапазнання: Станаўленне духоўных каштоўнасцей у святле фальклору / У. Конан. – Мінск : Маст. літ., 1989. – 238 с.